

vloeit mijns inziens voort uit een overmaat aan begrip voor de goede bedoelingen van de dramatische personae. Het onverzoenlijke wordt in een harmonieus model geperst.

Toch heeft Harinck met zijn dissertatie-onderzoek om meer dan één reden een te waarderen wetenschappelijke prestatie van formaat geleverd. Van *De Reformatie* is geen archief bewaard gebleven. De onderzoeker heeft zich daardoor niet uit het veld laten slaan, maar met een buitengewone aanleg voor heuristiek zijn bronnen bijeengezocht. Als wetenschappelijk medewerker van het Historisch documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) zat hij dicht bij het vuur. Hij heeft zich er zo aan gewarmd, dat de lezer van zijn proefschrift niets wordt onthouden. Behalve de al gesignaleerde verwondering over de kilte in de sfeer van menselijke verhoudingen tussen de gereformeerde kopstukken. Daarbij doet de relatie tussen Schilderen de drukker in Goes weer warm aan. Laatstgenoemde schrijft mevrouw Schilder een hartelijke brief, als haar man in Arnhem zit opgesloten en tobt over zijn lot.

Interessant in verband met het verbale geweld in gedrukte vorm is wat Harinck in zijn inleidende hoofdstuk schrijft. 'Een kerkelijk leven met als enige lectuur de bijbel en toelichtingen daarop, hebben de gereformeerde kerken niet gekend. Er was altijd behoefte aan meer aan strijd, aan confrontaties op papier. Het aantal kerkbodes en kerkelijke weekbladen was binnen kerkelijk-gereformeerde kring groot en was onderdeel van de kerkelijke cultuur' (14). Die kranten, krantjes en tijdschriften blijken een onmisbare (aanvullende) bron voor historisch onderzoek te vormen. Harinck maakt er trefzeker gebruik van. Met zijn ambachtelijke aanpak maakt hij bovendien en passant duidelijk, dat het in Nederland zo verwaarloosde historisch tijdschriftonderzoek met de leggers als vertrekpunt loont.

Het in 1986 aan de Universiteit van Amsterdam met lof verdedigde proefschrift van J. Wieten, *Dagblad en doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander*, wordt in deze studie over *De Reformatie* niet genoemd. Wel besteedt Wieten veel aandacht aan wat er aan vernieuwings-tendensen giste in de protestantse wereld van het interbellum. Ook komt het Barthianisme uitvoerig aan de orde. Harinck gebruikt dit vroegere proefschrift niet, zodat de kans om er op voort te bouwen en/of kritiek op te uiten onbenut is gebleven.

In het slotgedeelte voert Harinck zonder veel voorwerk en voorbereiding de figuur van Anton van Duinkerken alseen begripvol kenner van de zieleroerselen van Schilder op. De poging beide heren onder één noemer te brengen doet uitermate gekunsteld aan en overtuigt niet, omdat in de pagina's die aan het slot voorafgaan, geen materiaal vooreen vergelijking is aangedragen. Een interview van G. Puchinger met de katholieke schrijver heeft Harinck op het verkeerde been gezet. Als geïnteresseerde in de geschiedenis van het katholieke intellectuele leven verbaast men zich over de bekrompen opstellen van prof. dr. F. J. J. Buitendijk die in de eerste vier jaar van haar bestaan redacteur van *De Reformatie* was. Het is jammer dat de auteur in zo'n geval nalaat in een noot te wijzen op de weerklink die deze 'zielkundige' in katholiek Nederland vond. De wereld van *De Reformatie* is mede door het afhaken van Buitendijk een kleine wereld gebleven. Maar dat weten we dankzij de ijver en toewijding van George Harinck die al met al een veelzijdig proefschrift heeft verdedigd.

J. M. H. J. Hemels

B. van der Ros, ed., *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland* (Kampen: Kok, 1993, 372 blz., ISBN 90 242 6865 6).

Soms verschijnt een boek dat onmiddellijk na verschijnen in de pers wordt afgekraakt, voordat het zijn nut in het gebruik heeft kunnen bewijzen. Niet zelden gaat het in zo'n geval om een

publikatie van een journalist die door zijn vakbroeders wordt neergesabeld. Een minder hartelijke ontvangst viel de hier te bespreken bundel studies over de christelijke dag- en nieuwsbladers in het verleden ten deel. Het betreft een verzameling deelstudies, voor een kleiner deel geschreven door wetenschappers en voor de rest van de hand van oud-journalisten. Wie een bepaalde krant kent, zal geneigd zijn een bijdrage over die titel anders te lezen dan een tekst met betrekking tot een krant die al heel lang tot de persgeschiedenis behoort. Een krant die is verdwenen, is als het ware versteend in de tijd, terwijl de pers juist als kenmerk heeft, dat zij voortdurend verandert in de tijd. De titel blijft meestal onveranderd, maar de inhoud kan in enkele decennia onherkenbaar veranderen.

Een zo divers samengestelde bundel leent zich niet alleen voor lezen, maar heeft als eerste overzicht van de institutionele ontwikkeling van de christelijke pers bovendien betekenis als naslagwerk. Een jaar ben ik 'gebruiker' van het boek geweest. Mijn ervaring is, dat het zoeken van allerlei gegevens over protestants-christelijke persorganen in veel gevallen tot een bevredigend, goed of zelfs perfect resultaat heeft geleid. Slechts een enkele keer bleek ik zelf over een ander jaartal, een afwijkende datum of iets dergelijks te beschikken en moest nader onderzoek uitwijzen, welke bron juist of meer of minder juist was. Het boek heeft het karakter van een eerste inleiding in de geschiedenis van de christelijke pers en bewijst bovendien goede diensten als hulpmiddel om aan losse gegevens met betrekking tot de behandelde persorganen te komen. Er is dus sprake van een dubbele nuttigheid/gebruikswaarde.

De rijk geïllustreerde bundel is geredigeerd en voor het grootste deel geschreven door de gepensioneerde journalist B. van der Ros. Begonnen als leerling-journalist op het Rotterdamse bureau van *De Standaard* sloot deze overtuigde christen in 1979 zijn loopbaan in de journalistiek af als chef-redacteur van het in 1971 opgerichte *Reformatorisch Dagblad*. Daarna doceerde Van der Ros, geboren aan de vooravond van de eerste wereldoorlog, nog vier jaar aan de wel erkende, maar niet gesubsidieerde Evangelische school voor de journalistiek te Amersfoort. Uit zijn inleiding blijkt, dat de samensteller/auteur bepaalde ontwikkelingen in de dagbladpers in haar geheel en in de christelijke pers in het bijzonder zeer betreurt.

In de levensloop en de bekentenisachtige tekst 'ter inleiding' met als rode draad de bewuste keuze voor het bedrijven van journalistiek als 'christenjournalist' liggen de aanknopingspunten voorde kritiek die journalisten in allerlei kranten op de bundel van Van der Ros uitten. Hij zou te subjectief zijn, te weinig afstand nemen van het tot de geschiedenis behorende verschijnsel van de christelijke journalistiek en geen oog hebben voorde tekortkomingen van de christelijke pers.

Hans Renders besloot zijn recensie in het vakblad van de georganiseerde journalistiek, *De Journalist* van 23 april 1993, met de opmerking dat niemand minder dan God de 'journalistieke uitlopers' van de christelijke cultuur had 'gepredestineerd tot een zachte maar definitieve dood'. Het ochtendblad *Trouw*, dat in 1993 het vijftigjarig bestaan vierde, zou als enige van de christelijke dagbladen zijn uitgegroeid tot een degelijke nieuwskrant, omdat de opeenvolgende hoofdredacteurs het christelijke naar de achtergrond hadden geduwd. En dat volgens het recept: nieuws op de eerste plaats en daarnaast wat belangstelling tonen voor de cultuur van christenen, die daar boeiend genoeg voor is. Wie *Trouw* beter volgt kan ook beter weten: het ochtendblad is sterker in het verschaffen van achtergrondinformatie en opinievormende artikelen dan als boodschapper van nieuws met een uitzondering voor nieuws uit de kerken, bij voorkeur met een maatschappelijke inkleuring. Het *Reformatorisch Dagblad* en het *Nederlands Dagblad*, beide landelijke orthodox-christelijke dagbladen met een verschillende achtergrond en doelgroep, proberen in samenwerking met het *Friesch Dagblad*, een regionaal christelijk dagblad, te komen tot redactionele coöperatie om hun nieuwsgaring kwantitatief en kwalitatief te verbeteren. Opmerkelijk is dat het aantal dagbladtitels bij de protestants-christelijke dagblad-

pers weliswaar sterk terugliep, maar dat van een algeheel verdwijnen of 'verdampen' geen sprake is. Dit lot trof de eens zo wijd verbreide katholieke dagbladpers wel.

Van der Ros zelf verzorgde bijdragen over *De Standaard*, *De Zeeuw*, de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, *De Banier*, *Trouw* en het *Reformatorisch Dagblad*. Wie deze titels op zich laat inwerken beseft, dat sommige van de genoemde dagbladen vrijwel uit de herinnering zijn verdwenen. Toch verdienen ze een plaats in de persgeschiedenis, ook al omdat ze als bron voor historisch onderzoek kunnen dienen. Kenmerkend voor de bundel van Van der Ros is, dat de oud-journalisten onder de auteurs kranten behandelen, waarmee zij een bepaalde affiniteit hebben. Dit heeft vooral bij de minder bekende persorganen een onmiskenbaar voordeel: de 'insiders' weten de weg naar particuliere vindplaatsen van bronnen en zijn uit overlevering vertrouwd met de te behandelen titel(s).

Aan de gevolgdte werkwijze kan ook een nadeel kleven. Een 'buitenstaander' staat, zo kan men beweren, onbevangen tegenover het object van onderzoek: hij loopt minder risico om door oude verhalen en vooroordelen in zijn onderzoek gehinderd te worden. Door de enigszins gespannen verhouding en concurrentie tussen het in 1971 opgerichte *Reformatorisch Dagblad* en *Trouw* had de samensteller voor laatstgenoemd dagblad beter een beroep kunnen doen op iemand uit de sfeer van *Trouw* of op een onafhankelijke wetenschapper. Nu heeft *Trouw* nogal schamper op het verschijnen van de bundel gereageerd en er zeker geen bijdrage aan de viering van het eigen jubileum in willen zien. Onder de kop 'Een persoonlijke mening als 'standaardwerk' verwijt >OHw-redacteur Ruud Verdonck in *Trouw* van 20 maart 1993 Van der Ros geen geschiedschrijving, maar een persoonlijk commentaar op de geschiedenis geschreven te hebben. Het 'particuliere standpunt van de vooringenomen geschiedschrijver' doet Verdonck de vraag stellen, of *Trouw* onderhand nog thuis hoort in een boek over de christelijke pers, want: '*Trouw* noemt zichzelf niet meereen in de eerste plaats christelijk dagblad'. Geschiedschrijving van een nog bestaand persorgaan levert vaker onvrede op, vooral als de krant of het tijdschrift in kwestie sterk van karakter is veranderd en de redactie liever met de rug naar het als bekrompen ervaren verleden gaat staan.

De oud-journalist G. J. Breuker behandelt in hoofdlijnen de geschiedenis van *De Graafschapper* (verdwenen), die van zijn 'eigen' *Friesch Dagblad* en die van het *Nederlands Dagblad*. Hij geeft als enige auteur spijtig genoeg nauwelijks of geen noten, zodat niet duidelijk is, of er nog onbekende bronnen zijn aangeboord. Van de na het verschijnen van de bundel overleden oud-journalist J. J. Tevel is een nauwkeurig tijdschriftartikel over het *Zeeuwsch Dagblad* uit 1988 herdrukt. Deze reconstructie van de geschiedenis van dit dagblad tussen 1945 en 1962 blijkt mogelijk te zijn, dankzij een particuliere collectie archivalia.

G. Puchinger schreef een beknopte, maar verrassend originele beschouwing over Groens *Nederlandsche Gedachten* en *De Nederlander*, J. Wieten vatte het belangrijkste uit zijn proefschrift uit 1986 over *De Nederlander* en *De Nieuwe Nederlander* bondig samen en E. Diemer geeft een met grote betrokkenheid geschreven visie op de lotgevallen van *De Rotterdammer-Kwartet*-bladen uitgegeven en geredigeerd door de familie Diemer in twee generaties. Diemer zelf was hoofdredacteur van *De Rotterdammer* met haar drie kopbladen, die tezamen Het Kwartet vormden. In 1971 betekende een proces van volledige integratie van deze regionale orthodoxer-christelijke kranten in het vrijzinniger landelijke dagblad *Trouw* het einde van Het Kwartet. Beide kranten(combinaties) waren tot elkaar veroordeeld, omdat zij deel uitmaakten van dezelfde stichting. *Trouw* had de abonnees van *De Rotterdammer* nodig om overeind te blijven. Wie zich niet in *Trouw* kon vinden vond de weg naar het nieuw opgerichte *Reformatorisch Dagblad*. Diemer schrijft over de teloorgang van de eigen krant zonder verbittering. Zijn slotzin lijkt een tipje op te lichten van hetgeen niet met zoveel woorden te boek is gesteld: 'Duidelijk zal zijn dat de geschetste ontwikkeling ook veel verdriet in direct

persoonlijke zin heeft gebracht bij al degenen binnen *De Rollerdammer-gemeenschap* die zo met hart en ziel hun krachten hadden ingezet om een goed produkt van christelijke identiteit van dag tot dag aan de eigen lezerskring te kunnen bieden' (204).

Het voorlaatste hoofdstuk, geschreven door Breuker en Van der Ros, zet de systematiek van het boek op losse schroeven. Het is getiteld 'christelijke regionale dagbladen' en daarmee wordt gesuggereerd dat de andere, in afzonderlijke hoofdstukken behandelde, dagbladen alle een landelijke verspreiding hadden. Dat was niet het geval. De nog niet behandelde regionale titels worden in het resthoofdstuk met nog *wat faits divers* bij elkaar geveegd. Hetzelfde doen de beide auteurs in het laatste hoofdstuk dat echter een meer te waarden toegift vormt, omdat het de nieuwsbladen behandelt.

Wie op de leeftijd der zeer sterken niet in bitterheid op het afbrokkelingsproces van de christelijke pers terugblijkt, maar zich met veel energie inzet voor een zo nauwkeurig mogelijke geschiedschrijving ervan mag wat mij betreft zo'n project op een persoonlijke wijze verantwoorden. Daarom stoort het mij niet, dat Van der Ros zijn boek heeft voorzien van een sterk persoonlijk getinte inleiding. Na meer dan anderhalve eeuw hand-in-hand gegaan te zijn, verkeren levensbeschouwing en journalistiek in een moeizame verhouding tot elkaar. Journalistiek die zich geen rekenschap geeft van de worsteling van mensen met zingeving in de meest ruime betekenis verschaalt echter tot vrijblijvende informatievoorziening die niet beklijft.

J. M. H. J. Hemels

K. Dibbets, *Sprekende films. De komst van de geluidsfilm in Nederland 1928-1933* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1993; Amsterdam: Otto Cramwinckel, 1993, 388 blz., ISBN 90 718 9449 5).

Onmiddellijk na het woord vooraf heeft de auteur van het proefschrift over de introductie van de geluidsfilm aan het eind van de jaren twintig en het begin van de jaren dertig in Nederland een foto laten plaatsen van F. H. Beijerinck (1905-1992). Deze Nederlander promoveerde al in 1933 in Bern op een dissertatie over hetzelfde onderwerp. Het is een sympathieke geste van de promovendus om op deze wijze, jammergenoeg postuum, eer te brengen aan degene die zestig jaar eerder als tijdgenoot het belang van het onderwerp onderkende. Dibbets wil wel weten op wiens schouders hij gaat staan om zoveel jaar later en met een andere, minder technische, invalshoek zijn graad van doctor te verwerven.

Dibbets stelt zich een tweeledige vraag. In de eerste plaats wil hij weten, welke gevolgen de internationale verspreiding van de geluidsfilmtechniek heeft gehad voor het filmbedrijf en de filmcultuur in Nederland tussen 1928 en 1933. In de tweede plaats interesseert hem de invloed die vanuit Nederland is uitgeoefend op dit internationale proces. De deelterreinen waarop hij zich vervolgens gaat bewegen, zijn de filmgeschiedenis of, beter benoemd, de geschiedenis van de cinema, omdat zijn eigenlijke onderwerp primair de institutionele kant van het filmbedrijf betreft, de bedrijfsgeschiedenis en de cultuurgeschiedenis waaronder de restonderwerpen zijn samen te vatten.

Als het op het opsporen van en de omgang met zijn bronnenmateriaal aankomt, toont Dibbets zich een bedreven historicus. Hij is dan ook als zodanig opgeleid, maar werkzaam bij de opleiding film- en televisiewetenschap aan de Universiteit van Amsterdam die begin 1994 de eerste afgestudeerden afleverde. Grondig archiefonderzoek en de medewerking van het bedrijfsarchief van de 'gloeilampenfabriek in het zuiden des lands' hebben een schat aan tot dusverre onbenutte bronnen opgeleverd. Verder bleek de pers een rijke bron van informatie te